

ЕЛЕМЕНТАРНІ ПАРАДИГМАТИЧНІ КЛАСИ ІМЕННИКІВ ДРУГОЇ ВІДМІНИ ЧОЛОВІЧОГО РОДУ М'ЯКОЇ ГРУПИ НА -О В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 2 (50)

УДК 811.161.2'366

DOI:10.24144/2663-6840/2023.2(50).216–222

Ковтюх С. Елементарні парадигматичні класи іменників другої відміни чоловічого роду м'якої групи на -о в українській мові; кількість бібліографічних джерел – 19; мова українська.

Анотація. Статтю присвячено аналізу системи словозміни іменників чоловічого роду другої відміни м'якої групи із закінченням -о в називному відмінку однини на кшталт *татусьо, Леньо, Дзідзьо* з урахуванням низки внутрішньомовних і позамовних чинників на засадах морфологічної парадигматики. Серед зазначених лексем переважають антропоніми на позначення прізвищ, прізвиськ, фонетичних і словотвірних варіантів власних чоловічих імен. У процесі дослідження використано метод лінгвістичного опису, а також порівняльний та структурний, почасти застосовано метод компонентного аналізу.

У публікації критично розглянуто й скрупульозно опрацьовано різні пропозиції вчених щодо словозміни розгляданого конгломерату слів, визначено пропріальні та апелювативні лексичні одиниці, які відмінюються за зразком вищезазначених субстантивів. Установлено та охарактеризовано низку релевантних чинників (усього 23 з 33), на основі яких виокремлено елементарні парадигматичні класи – найменші сукупності певної кількості еквівалентних морфологічних парадигм, які ґрунтуються на системі актуальних факторів.

З урахуванням морфологічних, лексико-семантичних, ономастичного, словотвірного, контекстуального, акцентуаційного, орфографічного, графічного, морфонологічного, фонетико-фонологічного, синтагматичних, синтаксичного, узусного, етимологічного, діалектного чинників та інших виділено 6 елементарних парадигматичних класів для субстантивів другої відміни чоловічого роду із флексією -о після м'якої приголосної фонемі в кінцевому сегменті основи.

Досліджувані елементарні парадигматичні класи один від одного відрізняються семантичними особливостями репертуарного складу, які виявляють у тих чи тих контекстах завдяки синтагматичним зв'язкам, належності до категорії пропріативних чи апелювативних назв, певного підкласу онімів, маркованості грамемами істот-осіб, істот-неосіб, неістот. Також диференціація залежить від акцентуації (усього засвідчено дві схеми: з наголосом на основі або наголошеною флексією), наявності повних (з усіма грамемами однини та множини) і неповних (тільки словоформи однини) парадигм, варіантних діалектних відмінкових закінчень у давальному, орудному, місцевому відмінках однини та можливості у вказаних відмінкових формах чергування м'яких і твердих приголосних фонем.

Ключові слова: друга відміна, елементарний парадигматичний клас, морфологічна парадигматика, м'яка група, парадигма, релевантний чинник, чоловічий рід.

Постановка проблеми. Новітні дослідження системи словозміни іменників у сучасній українській мові на засадах морфологічної парадигматики передбачають виокремлення елементарних парадигматичних класів з урахуванням 33 актуальних чинників: морфологічних, лексико-семантичних, ономастичного, словотвірного, контекстуального, акцентуаційного, орфографічного, графічного, морфонологічного, фонетико-фонологічного, синтагматичних, синтаксичного, узусного, етимологічного, діалектного, стилістичного тощо [Ковтюх 2019а, с. 87–97].

У таблицях словозміни української мови, запропонованих О.О. Тараненком як додаток до угорсько-українського словника, у «Граматичному словникові української літературної мови. Словозміні» В.І. Критської, Т.І. Недозим, Л.В. Орлової, Т.К. Пузиревої, Ю.В. Романюк; відп. ред. Н.Ф. Клименко (2011) засвідчено відмінкові парадигми іменників – тільки загальних назв [Тараненко 2003, с. 17–146; Граматичний словник 2011, с. 645–711].

Система словозміни субстантивів чоловічого роду другої відміни із закінченням -о в називному відмінку однини м'якої групи потребує скрупульоз-

ного аналізу з урахуванням низки внутрішньомовних і позамовних чинників. Серед зазначених іменників переважають власні назви на позначення прізвищ та фонетичних і словотвірних варіантів власних чоловічих імен, відмінкові парадигми яких вивчено фрагментарно. Перелічені аспекти зумовлюють актуальність пропонованої проблематики.

Аналіз досліджень. Описуючи становлення системи словозміни іменників в українській мові, С.П. Бевзенко розглядає різні гіпотези щодо витворення значної кількості лексем чоловічого роду, які в початковій формі набули закінчення -о. Безсумнівим фактом для вченого є історичний зв'язок таких іменників із колишнім конгломератом -б-основ [Бевзенко 1960, с. 31], однак не засвідчено жодного прикладу м'якої групи на -о. Дослідник справедливо акцентує увагу на тому, що «в значній кількості говорів (у південно-західних діалектах і в значній частині північних) спостерігаємо змішування твердої й м'якої груп цих іменників... Наприклад, у закарпатських говорах: *за коньом, ... клиньцьом, перстінцьом, путьом, з писарьом...*; в говорі галицьких лемків:... *коньом, ковальцьом...*; в подільських говорах: *...хлопцьом...*; в західнополіських і серед-

ньопольських: *коньом...*; в говорах Гостомельського р-ну на Київщині: *учительом, хмельом, сажньом...*» [Бевзенко 1960, с. 44].

Професор С.П. Самійленко вважає, що форми на кшталт *«татусь, Гринь, Ясюнь»* є новотворами лише останніх століть; наявність похідних чоловічого роду на *-о* в різних слов'янських мовах «свідчить про можливість таких утворень іще в праслов'янській мові», причому на флексію *-о* називного відмінка однини перетворився давній основотворчий суфікс *-ъ-*, «а пізніші фонетичні процеси, зокрема занепад редукованих голосних *ъ, ь*, лише сприяли збільшенню кількості таких утворень за існуючою віддавна в живій мові» словотвірною моделлю [Самійленко 1964, с. 111].

У ґрунтовній монографії І.Г. Матвіяса «Іменник в українській мові» (1974) серед субстантивів чоловічого роду другої відміни м'якої групи на *-о* зазначені слова, «що виражають назви спорідненості (... в говорах – *бадьо, дєдьо, нєньо*)» [Матвіяс 1974, с. 83]. Згадано й приклади подвійних пестливих форм «переважно родинних назв і чоловічих імен на приголосний звук і на *-о*: ...*брату́нь – брату́ньо, брату́сь – брату́сьо, діду́нь – діду́ньо, діду́сь – діду́сьо, свату́нь – свату́ньо, тату́нь – тату́ньо, тату́сь – тату́сьо, Гринь – Гриньо, Івась – Івасьо, Лєсь – Лєсьо, Луць – Луцьо, Михась – Михасьо, Петру́нь – Петру́ньо, Петру́сь – Петру́сьо, Яць – Яцьо*» [Матвіяс 1974, с. 85]. Описуючи закінчення в непрямих відмінках іменників чоловічого роду різних груп другої відміни, І.Г. Матвіяс зазначає, що в говорах і відповідно в художніх та фольклорних творах трапляються випадки вживання після м'яких приголосних флексій *-ові* в давальному відмінку однини та *-ом* в орудному відмінку однини [Матвіяс 1974, с. 105, 111–112].

Дослідник Ю.К. Редько в «Довіднику українських прізвищ» (1968) для розгляданого підкласу антропонімів чоловічого роду другої відміни м'якої групи запропонував як взірць таку відмінкову парадигму: однина: **Н.** *Ваньо́*; **Р.** *Ваня́*; **Д.** *Ванє́ві* або *Ваню́*; **З.** *Ваня́*; **О.** *Ванє́м*; **М.** (подано без прийменників – С. К.) *Ванє́ві*, *Ваню́* або *Вані́*; множина: **Н.** *Вані́*; **Р.** *Вані́в*; **Д.** *Ваня́м*; **З.** *Вані́в*; **О.** *Ваня́ми*; **М.** (подано без прийменників – С. К.) *Ваня́х*, без словоформ кличного відмінка, бо в ті часи він був заборонений і мав некоректну назву «клична форма». При цьому Ю.К. Редько зазначав, що «усі прізвища іменникового типу, тобто ті, що закінчуються на твердий чи м'який приголосний, на *-й* і на *-о* (з попереднім твердим або м'яким приголосним), відмінюються, як іменники відповідної групи» другої відміни [Редько 1968, с. 49].

Зберігати тільки діалектне відмінювання в прізвищах «з наголошеним закінченням *-о* на зразок *Іваньо́, Бадзьо́, Леньо́, Маньо́, Панцьо́, Стасьо́, Яремцьо́*», які «для багатьох незвичні, адже вони поширені переважно на Закарпатті, і досить складні для вживання», рекомендувала К.Г. Городенська: «... в «Українському правописі» 1990 року і в наступних його виданнях для них зроблено виняток: дозволено вживати їх у трьох названих відмінках

також із закінченнями іменників твердої групи: у давальному та місцевому – з *-ові*, в орудному – з *-ом*, які приєднуються до основ прізвищ на м'який приголосний (див. § 102: *Іваньо́ – Іваня́, Іваньо́ві (Іваньо́) і т. д.*)» [Городенська 2016, с. 196–197].

Зважаючи на різні пропозиції вчених щодо відмінювання розгляданого конгломерату слів, необхідно більш детально вивчити цю проблему.

Мета статті – дослідити систему словозміни іменників чоловічого роду другої відміни м'якої групи із закінченням *-о* в початковій формі на засадах морфологічної парадигматики. Для цього необхідно розв'язати такі завдання: 1) визначити пропріальні та апелювативні лексеми, які відмінюються за зразком указаних субстантивів; 2) установити й охарактеризувати релевантні чинники, що впливають на їхнє відмінювання; 3) виокремити елементарні парадигматичні класи (ЕПК) іменників другої відміни чоловічого роду м'якої групи на *-о*.

Методи та методика дослідження. Основними стали метод лінгвістичного опису, порівняльний та структурний, у межах якого послуговувалися методиками структурно-семантичного, трансформаційного та дистрибутивного аналізу, почасти використано метод компонентного аналізу.

Виклад основного матеріалу. За даними «Інверсійного словника української мови» (1985), укладеного за реєстром «Словника української мови» (1970–1980) в 11 томах, усього 10 іменників-апелювативів із закінченням *-о* в називному відмінку однини на позначення назв осіб-істот належать до другої відміни чоловічого роду м'якої групи: *дядьо, лєльо* (діалектне – батько [Словник української мови 1973, т. 4, с. 475]), *нєньо* (діалектне – батько [Словник української мови 1974, т. 5, с. 344]), *діду́ньо, свату́ньо, брату́ньо, тату́ньо, няньо* (діалектне – тато [Словник української мови 1974, т. 5, с. 459]), *тату́сьо, кумцьо* [Інверсійний словник 1985, с. 534].

Усього 9 подібних загальних назв зафіксовано в «Граматичному словникові української літературної мови. Словозміні» (2011), із них таких самих, як у попередній праці, – 8 лексичних одиниць: *дядьо, нєньо, діду́ньо, брату́ньо, тату́ньо, няньо, тату́сьо, кумцьо* – та іменник *тату́ньо* [Граматичний словник 2011, с. 401]. Усі вказані лексеми відмінюються за одним зразком 21 О *дядьо* – однина: Н. *дядьо* (автори словника послуговувалися графічним принципом, а не фонематичним чи фонетичним для виділення флексій); Р. *дядь-я*; Д. *дядь-ю, дядь-єві*; З. *дядь-я*; О. *дядь-єм*; М 1 у (в), на, при, по (час) *дядь-і, дядь-єві*; М 2 по *дядь-ю*; К. *дядь-є*; множина: Н. *дядь-і*; Р. *дядь-ів*; Д. *дядь-ям*; З.і *дядь-ів*; О. *дядь-ями*; М. *дядь-ях* (варто було б вказати всі прийменники, що й для форм однини); К. *дядь-і*; обмежене число: Н.–З. (два (обидва), три, чотири) *дядь-я*; Р. п'ять *дядь-ів* [Граматичний словник 2011, с. 677]. На нашу думку, у давальному та місцевому відмінках однини треба поміняти порядок подачі флексій; у кличному відмінку однини має бути закінчення *-у* (графічно *-ю*), а не *-є*: *Вони з любови заручилися, діду́ню* (О. Кобилянська). «*Знаєш, Федори́цю, – каже кум, – я слухаю різних воєнних експертів і жоден ще достеменно мені не пояснив,*

яка *ціль цієї війни*» (М. Дочинець). Крім того, варто виокремлювати флексії на рівні фонем із вказівкою графічного вираження в разі потреби.

Замість так званого обмеженого числа нами запропоновані зв'язані форми називного, знахідного та кличного відмінків множини в поєднанні із числівниками *два, дві, обидва, обидві, три, чотири* й будь-яким складеним з останнім компонентом *два, дві, три, чотири*, якщо їхні словоформи відрізняються від вільних. Також окремо розглядали проблему вживання флексій *-и, -і* чи *-а (-я)* у вищезазначених відмінкових формах в іменниках чоловічого роду другої відміни на *-о*. Дійшли висновку, що в «Граматичному словнику української літературної мови. Словозміні», зокрема для іменника *дядько* й подібних некоректно запропоновано закінчення *-а (-я)*. Натомість треба вживати *-і: два, обидва, три, чотири дяді, нєні, дідуні, братуні, татуні, няні (батько в множині), татусі, кумці, татунці, лєлі* (діалектне – *батько* в множині), *сватуні*, а не *два, обидва, три, чотири дядя, нєня, дідуня, братуня, татуня, няня, татуся, кумця, татунця, лєля, сватуня*. Наприклад: *І те, що два дяді сидять на лавці в костюмах, при краватках, але босі, його зовсім не бентежило, бо циганча твердо знало: якщо ти сидиш на лавці на його території, то муши дати «на морожене»* (П. Яценко).

Така сама тенденція спостережена й «для відмінюваних прізвищ осіб чоловічої статі на *-о*» другої «відміни м'якої групи: *Бицьо́, Ваньо́, Васьо́, Гавдьо́, Гаврилъо́, Гнатъо́, Горбацьо́, Даньо́, Зінцьо́, Кузьо́, Леньо́, Маньо́, Матійцьо́, Мильо́, Павльо́, Павцьо́, Пеленьо́, Пелиньо́, Семусьо́, Стасьо́, Туркацьо́, Федьо́, Фітьо́, Худьо́, Яндьо́, Яньо́, Яремцьо́, Біцьо́, Зінцьо́, Кєдьо́, Кузьо́, Лємцьо́, Матійцьо́, Півцьо́, Пелєньо́, Пеліньо́, Худьо́, Ярємцьо́ – два–чотири Лені́, два–чотири Лемці́*» [Ковтюх 2019, с. 62].

Професор О.О. Тараненко як зразкову пропонує відмінкову парадигму іменника *татуньо*, що охоплює по сім градем однини і множини, крім варіантних форм давального та місцевого відмінків однини: *Д. татунєві (-ю); М. (при) татунєві (-і, -ю)* [Тараненко 2003, с. 102–103].

Опріч загальних назв осіб, засвідчено пласт антропонімів чоловічого роду другої відміни м'якої групи на *-о*, які донині, очевидно, через ігнорування чи незнання граматичних норм сучасної української літературної мови не відмінюють, тобто формально відносять до іменників нульової відміни: *На Закарпатті прикордонники Мукачівського загону провели в останню путь свого побратима, старшого сержанта Василя Васильовича Іваньо, який самовіддано воював за територіальну цілісність та незалежність України (Західне регіональне управління Держприкордонслужби України – Західний кордон). Про музичну і волонтерську діяльність після повномасштабного вторгнення РФ з лідером гурту Іваном Леньо спілкувалася Ірина Моргу́н (Суспільне. Тернопіль). Котлеті з колібрі та лежкий бриз перегару: 5 новорічних курйозів від Владзьо* (К. Лук'яшко. Gazeta.ua). Біографія Дзідзьо, відомого у реальному житті як Михайло

Хома, покрита тасмницею (Liza.ua).

Українські антропоніми на *-о* досліджували В.І. Сімович, С.П. Бевзенко, Ю.К. Редько, С.П. Самійленко, П.П. Чучка, Р.Й. Керста, Г.Є. Бучко, Р.І. Осташ, М.О. Демчук, Я.О. Пура, С.Є. Панцьо, Б.Б. Близнюк, Г.В. Бачинська, Г.Д. Панчук, В.О. Горпинич, І.А. Корнієнко, Л.О. Кравченко, Н.І. Рувьова, І.І. Трійняк та інші.

Дослідник П.П. Чучка зазначає, що власні чоловічі імена на *-о* після м'якої приголосної фонемі на Закарпатті зафіксовані з XIII століття, активно з'являються подібні назви «в XVI–XVIII сторіччях», а також «і в наші дні» [Чучка 2008, с. 99]. Серед зразків деривації чоловічих прізвищ засвідчено гіпокористичний за походженням суфікс *-ц'о*, який досить рідко є словотворчим засобом для патронімів: «*батько Андрій, син – Андрійц'о* (Черна), *батько Гавріло, син – Гаврил'ц'о* (В. Бичків), *батько Мигал', син – Мигал'ц'о* (В. Копаня), *батько Роман, син – Романцьо* (Голятин) і т. д.» [Чучка 2008, с. 226]. За спостереженнями Г.Є. Бучко, «переважна більшість прізвищ, тотожних усіченим варіантам імен з кінцівкою *-о/-'о*, сконцентрована на Закарпатті та історичній Лемківщині, менше їх – на Бойківщині, ще менше – на Західному Поділлі та Опіллі, і тільки поодинокі приклади маємо на Рівненщині, Гуцульщині та Буковині. Зовсім не фіксуються такі прізвища на Лубенщині та Дніпровському Припоріжжі» [Бучко 2005, с. 20].

Низка внутрішньомовних та позамовних факторів визначає віднесеність досліджуваних іменників до того чи того ЕПК (це «найменша сукупність певної кількості еквівалентних» морфологічних «парадигм, які ґрунтуються на системі релевантних чинників» [Ковтюх 2011, с. 193]).

1. Частиномовна належність до іменників.
2. Власне-іменниковий тип відмінювання.
3. Семантичний, або лексико-семантичний чинник. Лексичне значення суттєво впливає на вибір відмінкової парадигми.
4. Належність до визначеного класу чи підкласу пропріативів. Крім власних чоловічих імен, прізвищ, прізвищ, засвідчено два сценічні псевдоніми: *Дзідзьо* (співак Михайло Хома) та *Владзьо* (гуморист Володимир Ковцун), а також одну власну назву музичного гурту: *Гурт DZIDZIO завдячує своєю появою Кузьмі Скрябіну – саме він написав для свого друга Олега Турка («Лісика»)*», *ексучасника «гурту «Дзідзьо», пісню «Ялта», яка допомогла молодим музикантам пробитися «в ефір»* (Liza.ua) – та омонімічне найменування ютуб-каналу: *Офіційний канал «Дзідзьо» в «YouTube» має понад 50 млн переглядів* (ua music).

5. Належність до категорії істот-осіб, істот-неосіб чи неістот. Переважна більшість прикладів – це назви істот-осіб, два останні пропріативи з попереднього чинника – назви неістот. Тільки в усному мовленні зафіксовано іменники або дитячого мовлення, або діалектного: *котьо, пацьо*. Перший знайдено в дитячій лічилці, опублікованій у збірнику для позакласної роботи: *Котьо, котьо, котьоло Через море їхало, Золото, срібло везло* (О. Ворожейкіна), де цей іменник марковано категорією середнього роду. У

нашій картотеці засвідчено одну назву істоти-неособи – кличку kota *Кóцьо*, указаний феліонім (або феліонім), як зазначає упорядник «Словника зоонімів північно-західної України» Г.Л. Аркушин, зафіксовано в населеному пункті Романів Луцького району Волинської області [Словник зоонімів 2016, с. 115]. «Для назв істот-неосіб I, II, III, IV відмін, pluralia tantum та субстантивованих характерною ознакою є наявність варіантних форм акузатива, що формально збігаються зі словформами генітива та номінатива: *бачити сов і сови*», «для назв істот-осіб у знахідному відмінку множини, крім традиційної словоформи, омонімічної формі родового відмінка множини, треба подавати в словозмінних парадигмах форму обмеженого вживання з прийменником *в*, яка тотожна словоформі називного відмінка множини» [Ковтюх 2019а, с. 88]: *мітити в Лені*.

6. Вплив словотворчого форманта, у розгляда-них лексемах – фіналі основи.

7. Віднесеність до категорії чоловічого роду.

8. Синтагматичний чинник, або контекстуальний. Відмінюються саме прізвиська на позначення осіб чоловічої статі, адже жіночі належать до нульової відміни: *У далекому Торонто я зустрівся з колишньою працівницею консульства, пані Беатою Федорцьо, яка зважилася на еміграцію до Канади* (М. Зеневич; пер. з пол. О. Гірний).

9. Належність до другої відміни.

10. Віднесеність до м'якої групи відмінювання.

11. Для переважної більшості слів характерна повна парадигма, власні назви музичного гурту та ютуб-каналу, прізвиська й зооніми переважно вживають тільки у формах однини.

12. Однакова схема наголошування у відмінковій парадигмі. Щодо акцентуації досліджуваних прізвиськ, то Ю.К. Редько відзначає дві схеми: з наголосом «на флексії або на передостанньому складі»: *Базьо́, Бедьо́, Ваньо́, Васьо́, Гаврильо́, Гнатьо́, Луньо́, Мильо́, Яньо́; Га́вдо, Ї́льтьо, Зі́ньдо, Ку́зьо, Ма́тійцьо, Мига́льо, Па́вцьо, Яре́мцьо, Яце́ньо* тощо [Редько 2023, с. 291]. Однак уважаємо, що твердження про наголос «у множині – на закінченні» [Редько 1968, с. 66], тобто окситонічний, є некоректним, справедливим тільки для розмовного стилу чи діалектного мовлення. На нашу думку, крім узвичаєних нормативних тенденцій наголошування українських прізвиськ, можливий вплив на вибір акцентуації певних сімейних, родинних традицій тощо. Тому засвідчено різне наголошування тих самих антропонімів, у таких випадках недоцільно послуговуватися поняттям «подвійний, або дублетний, наголос», бо тотожні прізвиська з різним наголошуванням (наприклад, на основі та флексії) входять до репертуару різних ЕПК: *Юзьо́ та Юзьо́, Фільо́ й Фільо́, Ку́зьо й Кузьо́, Пеліньо́ й Пеліньо́, Худьо́ й Худьо́, Яре́мцьо та Яре́мцьо́* тощо. Нами запропоновано подібні прізвиська як зразкові для відмінювання двох окремих ЕПК № 87 (Бицьо́) та ЕПК № 88 (Біцьо́) [Ковтюх, Кашталян 2012, с. 102, 206–207, 237]. У межах усього репертуару розглядалих іменників виявлено тільки два зазначені варіанти наголошування: або лише на основі, або на флексії.

13. Однакові словозмінні афікси у всіх членів ЕПК.

14. Однакове буквене вираження закінчень.

15. Наявність варіантних форм у певних відмінках.

16. Пріоритетність певних відмінкових словоформ.

17. Уживання прийменників, зокрема в місцевому відмінку однини та множини. Варто подавати в зразках усі чотири: *на, у (в), при, по*.

18. Морфологічний чинник. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини м'які приголосні фонемі чергуються з твердими перед флексіями *-еві, -ом, -еві*.

19. Вплив узусу. Власні назви неістот за традицією в більшості граем зберігають відмінювані назв істот, від яких утворилися.

20. Етимологічний чинник. У формах давального, орудного, місцевого відмінків множини відбулася уніфікація флексій в іменниках, маркованих різною категорією роду, належністю до неоднакових груп тощо.

21. Вплив діалектного відмінювання. В «Українському правописі» 1990, 1993 років та наступних стереотипних виданнях для прізвиськ чоловічого роду на *-о* після м'якої приголосної фонемі фіналі основи рекомендовано тільки діалектні закінчення, що збігаються з флексіями твердої групи відмінювання у формах давального, орудного та місцевого відмінків однини: *«Іваньо́ – Іваня́, Іваньо́ві (Іваньо́) й т. д.»* [Український правопис 1993, с. 105]. В «Українському правописі» (2019) засвідчено варіантні словоформи, причому на першому місці запропоновано законні нормативні, на другому – діалектні: *«Іваньо́ – Іваня́, Іване́ві (Іваньо́ві, Іваньо́) ...»*. У першій примітці подано додаткове пояснення: «Прізвиська на зразок *Дідуньо́, Іваньо́* в давальному й місцевому відмінках мають варіанти закінчень *-еві (-ьові, -ю)*: *Дідуне́ві (-ьові, -ю) Іване́ві (-ьові, -ю)* [Український правопис 2019, с. 167–168]. Прізвиська *Дідуньо́* не засвідчено ні в працях Ю.К. Редька, ні в розвідках П.П. Чучки, цей онім схожий на стилізований, також варто в правописі коректно подати інформацію про словозміну вказаних прізвиськ, без зайвих повторів. Очевидно, варіантні літературні нормативні та діалектні словоформи треба подавати й для словозмінних парадигм власних чоловічих імен і прізвиськ. Наприклад: *Прикро і нудно зробилось Бенедьові́ ти самому серед тої мізерії* (І. Франко). *Будовничий стояв перед Бенедьом, узявся за підбоки і сміявся, але його здорове лице, червоне, як буряк, показувало, що злість у нім кипіла і в кожній хвили́ готова була вибухнути з-поза силуваного сміху* (І. Франко). *Назагал просторова точка зору у цьому епізоді складається із двох типів, переходить від внутрішньої фокалізації на самому Бенедьові́ до всевідаючої фокалізації на зовнішньому нараторові* (М. Кебало).

22. Урахування нових пропозицій Української національної комісії з питань правопису пов'язане з попереднім чинником.

23. Перебудова, зміни в середині парадигми під впливом позамовних чинників.

Спираючись на вказані критерії, ми виокремили 6 ЕПК для іменників II відміни чоловічого роду м'якої групи із закінченням *-о* в початковій формі.

ЕПК № 1 (тату́ньо) охоплює 15 загальних назв істот-осіб із повною парадигмою, тобто наявністю форм однини і множини, з наголошеною основою: *дядьо, неньо, дідуньо, дідусьо, братуньо, братусьо, татуньо, татусьо, татунцьо, сватуньо, кумцьо, лельо, няньо, бадьо, дедьо*. Н. *тату́нь-о*; Р. *тату́н-я*; Д. *тату́н-еві, тату́н-ю*; З. *тату́н-я*; О. *тату́н-ем*; М у (*в*), *на, при, по тату́н-еві, тату́н-і, тату́н-ю*; К. *тату́н-ю*; множина: Н. *тату́н-і*; Р. *тату́н-ів*; Д. *тату́н-ям*; З. *тату́н-ів, *у тату́н-і*; О. *тату́н-ями*; М. у (*в*), *на, при, по тату́н-ях*; К. *тату́н-і*. На фонемному рівні у формах родового та знахідного відмінків однини закінчення *-а*, у давальному, місцевому, кличному однини – *-у*, множинні форми давального, орудного, місцевого відмінків відповідно представлені закінченнями *-ам, -ами, -ах*. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини перед флексіями *-еві, -ем, -еві* відбувається чергування м'яких і твердих приголосних фонем: /д'/ – /д/, /л'/ – /л/, /н'/ – /н/, /с'/ – /с/, /ц'/ – /ц/.

До **ЕПК № 2 (Бодьо)** зараховано власні імена та прізвища осіб-істот чоловічої статі з повною парадигмою, з наголосом на основі: *Антосьо, Антонцьо, Афтаназьо, Батьо, Бідьо, Богдасюнцьо, Бодзьо, Бендзьо, Ваньо, Ваносьо, Вінтуньо, Іванцьо, Іваньо, Казьо, Мітрьо, Михальо, Міндзьо, Романьо, Ромуньо, Ромцьо, Стасьо, Тоньо* тощо. Більшість указаних підкласів антропонімів – омонімічна, адже первісний неофіційний варіант чоловічого імені на *-о* після м'якої приголосної фонемі не безпосередньо був твірним словом для прізвища, а спочатку ставав прізвиськом, а з плином часу – прізвищевою назвою. Крім відмінкових флексій, характерних для попереднього ЕПК (Д. *Бодєві, Бодю*; О. *Бодем*; М. у (*в*), *на, при, по Бодєві, Боді, Бодю*), у давальному, орудному та місцевому відмінках однини після м'якої приголосної фонемі (графічно вживають м'який знак) засвідчені діалектні флексії, що збігаються із закінченнями твердої групи: – *Видно пана по халяхах, – сказала Маса і показала Антосьові на чоботи (А. Свидницький). Куди ж було справиться кому з Антосьом! (Б. Чайковський)*. Наприклад, М. Дочинець в орудному відмінку однини послуговується обома варіантними флексіями навіть на тій самій сторінці: *Познайомилися ми з Федорцьом у перший рік мого дачного тривку в селі... Мені сподобалася манера його розмови, хотілося ще послухати цього чоловіка. А він не проти був поговорити. Навіть вимкнув задля цього радіо на козячому розі. Так ми познайомилися з Федорцем*. У формі ж давального відмінка однини засвідчена лише флексія *-еві*: *Знайомий сельчанин поскаржився Федорцеві, що вночі в нього вкрали кролів (М. Дочинець)*. Трапляються випадки, коли в одному реченні послуговуються різними варіантними закінченнями – і літературним, і діалектним: *Після чергового приїзду Груберта Зеньо і Ромцьо знову прилипли до шиби його автомобіля. Зеньові і Ромцеві було байдуже до старечих про-*

кльонів... А Зеньо з Ромцьом відповіли за лавку і продовжували нявчати (Б. Волошин). На нашу думку, у межах одного твору варто використовувати однотипні словформи: або нормативно-літературні, або розмовно-діалектні. У давальному, орудному та місцевому відмінках однини в досліджуваних іменниках ЕПК № 2 перед флексіями *-еві, -ем, -еві* відбувається чергування усіх можливих 9 альтернативних пар м'яких і твердих приголосних фонем: /д'/ – /д/, /дз'/ – /дз/, /з'/ – /з/, /л'/ – /л/, /л'/ – /л/, /н'/ – /н/, /р'/ – /р/, /с'/ – /с/, /т'/ – /т/, /ц'/ – /ц/.

ЕПК № 3 (Ромасьо) від попереднього відрізняється тільки наголошеним закінченням у всіх відмінкових формах чоловічих варіантів власних імен та прізвищ на позначення істот-осіб чоловічої статі: *Бадзьо, Базьо, Бедьо, Бельо, Беньо, Вальо, Гриньо, Грицьо, Гузьо, Гедьо, Дацьо, Дмитрусеньо, Дмитрусьо, Ланьо, Ларьо, Леньо, Митрусьо, Митруцьо, Митрьо, Мітьо, Ромцьо, Ферьо, Юзьо* та інші. Представлені приклади демонструють усю можливу палітру альтернатив 9 пар м'яких і твердих приголосних фонем у тих самих відмінкових словформах, як і в ЕПК № 2.

Іменники, що відмінюються за зразками трьох наступних ЕПК, мають неповні парадигми (тільки форми однини), для них теж характерні варіантні закінчення та чергування м'яких і твердих приголосних фонем у давальному, орудному та місцевому відмінках однини.

ЕПК № 4 (Владзьо) Романцьо – прізвисько, *Дзідзьо* – сценічний псевдонім Михайла Хоми – походить від бойківського діалектизму, означає «дідусь»; так у селі називали діда по материнській лінії – поляка Яна Казимировича Маркуля, тобто псевдонім утворено від прізвиська. *Владзьо* – сценічний псевдонім гумориста Володимира Ковчура, походить від пестливого варіанта особового імені. До цього ЕПК відносимо феліонім *Кощо*, адже формально прізвиська, псевдоніми та зооніми вживають тільки в однині, при цьому збігаються форми родового та знахідного відмінків однини. У всіх словформах послідовно акцентована основа.

ЕПК № 5 (Андрійцьо) об'єднує прізвиська з наголосом на флексії: *Гаврильцьо, Мигальцьо* тощо.

До **ЕПК № 6 («Дзідзьо»)** зараховано 2 омонімічні власні назви неістот – музичного гурту та ютуб-каналу – з наголошеною основою.

Потенційно може додатися ЕПК із загальними назвами істот-неосіб подвійного (чоловічого або середнього) роду, з повною парадигмою, з наголосом на закінченні, без варіантних діалектних флексій, з указаними чергуваннями м'яких і твердих фонем у кінцевому сегменті основи в давальному, орудному та місцевому відмінках однини, якщо з'являться відповідні тексти з лексичними одиницями *котьо, пацьо* на позначення тварин.

Висновки. Отже, для субстантивів другої відміни чоловічого роду м'якої групи із закінченням *-о* у формі називного відмінка однини виокремлено 6 ЕПК на основі 23 актуальних чинників. Причому ці ЕПК один від одного відрізняються семантичними особливостями репертуару, які виявляють у контек-

сті завдяки синтагматичним зв'язкам, належності до категорії власних чи загальних назв, певного підкласу пропріативів, маркованості грамемами істот-осіб, істот-неосіб, неістот. Також диференціація залежить від акцентуації (дві схеми: наголос на основі або на флексії), наявності повних / неповних парадигм, варіантних діалектних відмінкових закінчень у да-

вальному, орудному, місцевому відмінках однини та можливості у вказаних відмінкових формах чергування м'яких і твердих приголосних фонем.

Перспектива дослідження полягає в додатковому аналізі словозмінної системи як власних, так і загальних назв на засадах морфологічної парадигматики.

Література

1. Бевзенко С.П. Історична морфологія української мови (нариси із словозміни та словотвору). Ужгород : Закарпатське обласне видавництво, 1960. 416 с.
2. Бучко Г. Українські відіменні прізвища на -о (до 125-річчя з дня народження В. Сімовича). *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Сер. Мовознавство*. Редкол.: Д.Г. Бучко, В.В. Грещук, В.В. Німчук та ін. Тернопіль: ТНПУ, 2005. Вип. 1 (13). С. 15–31.
3. Городенська К.Г. Зустрітися з Іваном Леню, Ленем чи Ленюм? *Культура слова*. 2016. Вип. 84. С. 196–197.
4. Граматичний словник української літературної мови. Словозміна. В.І. Критська, Т.І. Недозим, Л.В. Орлова та ін. ; відп. ред. Н.Ф. Клименко. Київ : Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2011. 760 с.
5. Інверсійний словник української мови. Відп. ред. С.П. Бевзенко. Київ : Наукова думка, 1985. 811 с.
6. Ковтюх С.Л. «Елементарний парадигматичний клас» як новий термін українського мовознавства. *Слов'янський збірник* : зб. наук. праць. Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2011. Вип. XIV–XV. С. 191–196.
7. Ковтюх С.Л. Два Шевченки чи два Шевченка: до проблеми граматичної прескрипції. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна* : збірник наукових праць. Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2019. Випуск 71. Частина II. С. 55–65.
8. Ковтюх С.Л. Система чинників для визначення словозмінних парадигм іменників у сучасній українській літературній мові. *Граматичний простір сучасної лінгвоукраїністики* : науковий збірник. Катерині Григорівні Городенській. Ін-т укр. мови НАН України; упоряд. : Н.Г. Горголюк, Л.М. Колібаба, В.М. Фурса. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019а. С. 85–99. (Серія «Глибини рідної мови...»).
9. Ковтюх С.Л., Кашталян О.М. Словозмінна парадигматика українських прізвищ: монографія. За ред. С. Л. Ковтюх. Кіровоград : Полімед-Сервіс, 2012. 256 с.
10. Матвіяс І.Г. Іменник в українській мові. Київ : Радянська школа, 1974. 183 с.
11. Редько Ю.К. Довідник українських прізвищ. За ред. І. Варченка. Київ : Радянська школа, 1968. 255 с.
12. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища (походження, словотвір, поширення). Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2023. 551 с.
13. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови. Частина I. Київ : Радянська школа, 1964. 234 с.
14. Словник зоонімів північно-західної України. А–Я. Упоряд. Г.Л. Аркушин. Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2016. 288 с.
15. Словник української мови : в 11 томах. Київ: Наукова думка, 1970–1980.
16. Тараненко О.О. Словозміна української мови. Nyíredyháza, 2003. 199 с.
17. Український правопис. 4-е видання, виправлене й доповнене. Київ: Наукова думка, 1993. 236 с.
18. Український правопис. Київ: Наукова думка, 2019. 391 с.
19. Чучка П.П. Антропонімія Закарпаття: монографія. Ужгород: ТОВ «Папірус», 2008. 671 с.

References

1. Bevzenko S.P. (1960) Istorychna morfolohia ukrainskoi movy (narysy iz slovozminy ta slovotvoru) [Historical morphology of the Ukrainian language (essays on word change and word formation)]. Uzhhorod: Zakarpatske oblasne vydavnytstvo. 416 s. [in Ukrainian].
2. Buchko H. (2005) Ukrainski vidimenni prizvyshcha na -o (do 125-richchia z dnia narodzhennia V. Simovycha) [Ukrainian names with -o (to the 125th anniversary of the birth of V. Simovich)]. *Naukovi zapysky TNPU im. V. Hnatiuka. Ser. Movozaavstvo*. Redkol.: D.H. Buchko, V.V. Greshchuk, V.V. Nimchuk ta in. Ternopil: TNPU. Vyp. 1 (13). S. 15–31 [in Ukrainian].
3. Horodenska K.H. (2016) Zustritysia z Ivanom Leno, Lenem chy Lenom? [Meet Ivan Lenio, Lenem or Leniom?]. *Kultura slova*. Vyp. 84. S. 196–197 [in Ukrainian].
4. Hramatychnyi slovnyk ukrainskoi literaturnoi movy. Slovozmina (2011) [Grammar dictionary of the Ukrainian literary language. Word change]. V.I. Krytska, T.I. Nedozyim, L.V. Orlova ta in.; vidp. red. N.F. Klymenko. Kyiv: Vydavnychiy Dim Dmytra Buraho. 760 s. [in Ukrainian].
5. Inversiinyi slovnyk ukrainskoi movy (1985) [Inversion Dictionary of the Ukrainian Language]. Vidp. red. S.P. Bevzenko. Kyiv: Naukova dumka. 811 s. [in Ukrainian].
6. Kovtiukh S.L. (2011) “Elementarnyi paradyhmatychnyi klas” yak novyi termin ukrainskoho movoznavstva [“Elementary Paradigmatic Class” as a new term of Ukrainian linguistics]. *Slovianskyi zbirnyk: zb. nauk. prats*. Odesa: ORIDU NADU. Vyp. XIV–XV. S. 191–196 [in Ukrainian].

7. Kovtiukh S.L. (2019) Dva Shevchenky chy dva Shevchenka: do problemy hramatychnoi preskryptsii [Two Shevchenky or two Shevchenka: to the problem of grammatical prescription]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia filolohichna: zbirnyk naukovykh prats*. Lviv: Lvivskiyi natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. Vypusk 71. Chastyna II. S. 55–65 [in Ukrainian].
8. Kovtiukh S.L. (2019a) Systema chynnykiv dlia vyznachennia slovozmennykh paradyhm imennykiv u suchasni ukrainskii literaturnii movi [The system of factors for determining the word-changing paradigms of nouns in the modern Ukrainian literary language]. *Hramatychnyi prostir suchasnoi linhvoukrainistyky: naukovyi zbirnyk*. Kateryni Hryhorivni Horodenskii. In-t ukr. movy NAN Ukrainy; uporiad.: N.H. Horholiuk, L.M. Kolibaba, V.M. Fursa. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho. S. 85–99 (Seriiia “Hlybyny ridnoi movy...”). [in Ukrainian].
9. Kovtiukh S.L., Kashtalian O.M. (2012) Slovozmynna paradyhmatyka ukrainskykh prizvyshch [Word-changing paradigm of Ukrainian surnames]: [monohrafiia]. Za red. S.L. Kovtiukh. Kirovohrad: Polimed-Servis. 256 s. [in Ukrainian].
10. Matviias I.H. (1974) Imennyk v ukrainskii movi [Noun in the Ukrainian language]. Kyiv: Radianska shkola. 183 s. [in Ukrainian].
11. Redko Yu.K. (1968) Dovidnyk ukrainskykh prizvyshch [Directory of Ukrainian surnames]. Za red. I. Varchenka. Kyiv: Radianska shkola. 255 s. [in Ukrainian].
12. Redko Yu.K. (2023) Suchasni ukrainski prizvyshcha (pokhodzhennia, slovotvir, poshyrennia) [Modern Ukrainian surnames (origin, word formation, dissemination)]. Lviv: LNU im. Ivana Franka. 551 s. [in Ukrainian].
13. Samiilenko S.P. (1964) Narysy z istorychnoi morfolohii ukrainskoi movy [Essays on the historical morphology of the Ukrainian language]. Chastyna I. Kyiv: Radianska shkola. 234 s. [in Ukrainian].
14. Slovnyk zoonimiv pivnichno-zakhidnoi Ukrainy (2016) [Dictionary of zoonyms of northwestern Ukraine]. A–Ya. Uporiad. H.L. Arkushyn. Lutsk: PP Ivaniuk V.P. 288 s. [in Ukrainian].
15. Slovnyk ukrainskoi movy (1970–1980): v 11 tomakh [Dictionary of the Ukrainian language]: in 11 volumes. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
16. Taranenko O.O. (2003) Slovozmyna ukrainskoi movy [Word change of the Ukrainian language]. Niredhaza. 199 s. [in Ukrainian and Hungarian].
17. Ukrainskyi pravopys (1993) [Ukrainian spelling]. 4-e vydannia, vypravlene y dopovnene. Kyiv: Naukova dumka. 236 s. [in Ukrainian].
18. Ukrainskyi pravopys (2019) [Ukrainian spelling]. Kyiv: Naukova dumka. 391 s. [in Ukrainian].
19. Chuchka P.P. (2008) Antroponimiia Zakarpattia [Anthroponymy of Transcarpathia]: monohrafiia. Uzhhorod: TOV “Papirus”. 671 s. [in Ukrainian].

ELEMENTARY PARADIGMATIC CLASSES OF NOUNS OF THE SECOND DECLENSION OF THE MASCULINE SOFT GROUP WITH -O IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Abstract. The article is devoted to the analysis of the vocabulary system of masculine nouns of the second declension of the soft group with the ending *-o* in the nominative singular case like *татусьо, Ленюб, Дзідзьо* taking into account a number of intralingual and extralingual factors based on morphological paradigmatics. Among these lexemes, anthroponyms for the designation of surnames, nicknames, phonetic and word-forming variants of proper male names prevail. The study used the method of linguistic description, as well as comparative and structural, partly the method of component analysis is applied.

The publication critically considers and scrupulously works out various proposals of scientists on the word change of the considered conglomerate of words, determines the propriat and appellative lexical units, which are distinguished on the model of the above-mentioned substantives. A number of relevant factors have been identified and characterized (23 out of 33 in total), on the basis of which elementary paradigmatic classes – the smallest aggregates of a certain number of equivalent morphological paradigms based on the system of actual factors – have been singled out.

Taking into account morphological, lexical-semantic, onomastic, word-forming, contextual, accentuate, orthographic, graphic, morphological, phonetic-phonological, syntagmatic, syntactic, verbal, etymological, dialect factors and others, 6 elementary paradigmatic classes for the substantives of the second declension are allocated masculine with flexion *-o* after the soft consonant phoneme in the final segment of the stem.

Elementary paradigmatic classes, considered in the article, differ from each other by semantic features of the repertoire composition, which are revealed in certain contexts due to syntagmatic connections, belonging to the category of propriat or appellative names, a certain subclass of onyms, markedness with grammemes of beings-persons, beings-nonpersons, non-beings. Differentiation also depends on the accentuation (there are two schemes in total: with an emphasis on the stem or emphasized inflection), the presence of complete (with all singular and plural grammemes) and incomplete (only singular word forms) paradigms, variant dialect case endings in the dative, instrumental, locative cases of singular and the possibility in these case forms of alternating soft and hard consonant phonemes.

Keywords: second declension, elementary paradigmatic class, morphological paradigmatics, soft group, paradigm, relevant factor, masculine gender.

© Ковтюх С., 2023 р.

Світлана Ковтюх – кандидат філологічних наук, професор, професор кафедри української філології та журналістики Центральноукраїнського державного університету імені Володимира Винниченка, Кропивницький, Україна; Kovtjukh@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3368-5929>

Svitlana Kovtiukh – Candidate of Philology (PhD in Philology), Professor, Professor of the Department of Ukrainian Philology and Journalism, Volodymyr Vynnychenko Central Ukrainian State University, Kropyvnytskyi, Ukraine; Kovtjukh@ukr.net; <https://orcid.org/0000-0002-3368-5929>